האם ניתן לחנך לצניעות?

הרב יהושע שפירא

תוכן

א. פתיחה
ב. אמצעים חינוכיים או גמילה מהתמכרות?
ג. הורדת הזמינות/סינון
ד. "גם על זה לא מדברים"
ה. דע את האויב
ו. מחוייבות להלכה
ז. תורה והלכה מתוך כיסופים, רטט וחרדת קודש
ח. מילות סיום

א. פתיחה

אקדים ואומר, שהדברים שיאמרו כאן, יתכן ולא יהיו מקובלים על כולם, ואולי אפילו חלק לא מבוטל מהמחנכים יחלוק עליהם; ובכל זאת, אינני נרתע מלדבר עליהם בכל פורום חינוכי אפשרי, מפני שאני משוכנע שחובתי לומר את דעתי גם כאשר היא איננה מקובלת.

ב. אמצעים חינוכיים או גמילה מהתמכרות?

חלקים נרחבים בציבור הדתי, מתייחסים לשאלה "איך לחנך לצניעות", כשאלה שיש להתמודד איתה בעיקר באמצעות כלים הלקוחים מעולם החינוך. עיסוקי בשנים בהם הקמתי את רשת "רימון" ו"נטספאק", המיועדות לסינון תכנים באינטרנט, הביא אותי לעסוק בנושא הצניעות מתוך כוון אחר. במגמה לחלץ אנשים שהגיעו למצבים לא פשוטים מתוך שקיעה בתכנים באינטרנט, הגעתי למסקנה, שעלי לאמץ כלים מתחום הטיפול בהתמכרות. מתוך כך הלכתי ללמוד את הנושא בכמה מקומות, וביניהם מאנשי מקצוע שעסקו בכך ברשות למלחמה בסמים - הרשות המקצועית במדינת ישראל המתמחה בטיפול במצבי התמכרות.

ישנן הגדרות שונות ו"חומרים" שונים להתמכרות. אני עסוק בהתמכרות שמרעילה את שדה החינוך שלנו בתכני תועבה. התמכרות הינה מודל התנהגותי, שאדם חוזר עליו פעם אחר פעם, למרות שהיה רוצה מאד שלא לעשותו. הסתירה העמוקה שישנה בתודעתו בין מה שהוא רוצה מאד שלא לעשות, לבין עשייתו בפועל, מלמדת שקיימת

בו משיכה עמוקה ומכרעת לעשיה מעין זו. המתמכר נשאב לעשות מעשים שעלולים להוביל אותו לפרק את מבנה החיים הנורמטיבי; לקושי בשמירת סדר יום סביר, לבעיות התנהגותיות מול משפחתו וחבריו, ולקושי במציאת עבודה. במקרים קיצוניים אולי באמת אין ברירה והפתרון הוא כפר גמילה, אשפוז יום וכד', אבל כאן אין בכוונתנו להתייחס למקרי קיצון אלה. היות והרבה אנשים לא ניסו להגיע לרמה מקצועית נדרשת בטיפול בכלים שמתאימים להתמכרויות, הם באים להתייחס בטעות למצבים שונים, באמצעות כלים ומושגים הלקוחים מעולם החינוך או הפסיכולוגיה החינוכית, בעוד שיש להתייחס אליהם במושגים הלקוחים מהעולם הטיפולי; אנו משתמשים במונחים של "מחלה", "החלמה" וכד'. באמצעות היכרות עם אנשים מומחים בתחום, ליוויתי אנשים ששקעו בתהומות, ויצאו משם מאפלה לאורה. אם מחנך אכן מעוניין לשמוע על התהליך, מנסיוני, אותם אנשים ישמחו להסביר, שהרי מי שיצא מבירא עמיקתא יש לו בשורה שהוא שמח לשתף בה. אני פתוח לכל איש חינוך שיבשר לי שהצליח להוציא - ולו אדם אחד - ממצבים מעין אלו באמצעות כלים חינוכיים בלבד!

ג. הורדת הזמינות/סינון

הדרך להוציא אנשים מתוך שקיעתם בחשיפה לתועבה מורכבת - ואי אפשר כאן לפרוש הכל; אבל נקודה אחת שהיא עיקר העיקרים צריכים כולם לדעת; לנקודה זו יש השלכות מיידיות לכוון שאליו צריך לשאוף, ובו אנו אמורים להשקיע את מירב המאמצים; נתמצת אותה במילה אחת: זמינות. סוד ההצלחה מותנה בהורדת הזמינות. קורס גמילה מדהים לאלכוהוליסטים שבביתם נשארו מדפי וודקה ובירה, אין לו שום סיכוי להצליח; ומנגד, מי שהוציא מביתו את כל ה"חומרים" שאליהם הוא מכור, עשה את החלק הבסיסי והחשוב ביותר בדרך לגמילה. חינוך שמותיר פרצות זמינות להגיע לתועבות, חסר סיכוי רציני להצליח, בעוד הורדת הזמינות על ידי מניעת אפשרות להגיע לתכני תועבה בכיס, במחשב הביתי ובמחשבי המוסד, משנים את המשוואה מן היסוד.

נקודה נוספת שקריטי להבין, היא שסינון גובה מחירים, וסינון טוב גובה מחירים לא פשוטים. מי שלא מחנך לנכונות לשלם מחירים רציניים כדי להגיע לסינון מהודק, לא יוכל כמעט למנוע המשך הנפילות. כדי לסנן טוב, צריכים להיעזר במומחה שיודע את הפרצות ואיך סוגרים בפניהם את השער; סגירה משובחת.

ד. "גם על זה לא מדברים"

לפני כ-4 שנים, זימן שר החינוך דאז, קבוצה של מומחים שתסייע לו במתן המלצות בטיפול בכשלים חינוכיים שנבעו מתוך שימוש באינטרנט על ידי התלמידים. אני הייתי נוכח באותו מפגש. בראשיתו של המפגש ניסה שר החינוך לברר כמה סמרטפונים ישנם ברשות התלמידים. התשובה לכך על ידי הממונים במשרד החינוך היתה: בכתה א' יש לכ-50% מהתלמידים, ובכתה ה' ל-100% מהם; לאחר מכן הוא ניסה לברר כמה שעות מערכת הוקצבו ללמד איך גולשים נכון, והוא לחץ על הצוות המקצועי של המשרד שיבדוק אם אכן שעות אלה התקיימו בפועל או לא. כשהגיע תורי לדבר, ציינתי שיתכן שהדברים שאומר לא יהיו מקובלים ויעשו מהפך בדיון; שכן מתוך עבודתי עם בעלי המקצוע ברשות למלחמה בסמים, כלל לא בטוח שהעיסוק בכתה בנושאים כמו שיוט נכון במרחבי הרשת, צפייה נכונה וכד', הם אלו שיניבו את התוצאות המקוות; ואם השר מעוניין לבדוק אם ישנה תועלת בשעות אלו, הדרך המקצועית לעשות כן, היא באמצעות בדיקה השוואתית שתֵעשה על ידי חטיבת המחקר של משרד החינוך; בדיקה שתשווה בין כיתות בהן השעות הללו מתקיימות כתקנן, לבין כיתות בהן לא מתקיימות כלל שעות אלו. אמרתי לו שאני מהמר שיהיו לו הפתעות, ואם יתברר - כצפוי - שאין תועלת רצינית, ואולי בכלל לא, בשעורים מעין אלו, שמא צריך לעשות דברים אחרים לגמרי!

פסיכולוגים או מחנכים חושבים משום מה, שהעלאת כל נושא לדיון וחשיפתו - גם אם בעקבות כך תתגבר הטומאה - יש בה אלמנט מרפא, כפי שדגל בכך פרויד. הרבה סוציולוגים שניתחו מה עשה פרויד לתרבות המערבית, חוששים היום שאותה חשיפה של הנושאים ש"הצניעות יפה להם" שעזרה למטופלים בתהליך האישי, לא הביאה לתרופה, אלא לשבר חברתי ומוסרי גדול. אבל, לצערי, כך חושבים גם אנשים המשייכים את עצמם לציבור הדתי, שהשיח הוא הפתרון. גישה זו יש בה משום הכלה; היא משדרת לגיטימציה לטומאה, ולא מסמנת אותה כאובייקט שיש להאבק בו! חז"ל ביטאו זאת באמירה הבאה[1]:

> אמר רבי חנן בר רבא: הכל יודעין כלה למה נכנסה לחופה, אלא כל המנבל פיו אפילו חותמין עליו גזר דין של שבעים שנה לטובה - הופכין עליו לרעה!

מה הסיבה למהפך כה דרמטי שמייחסים חז"ל אל אדם כזה? התשובה היא, שהדיבור בנושאים אלו אסור, לא רק מפני שהוא עלול להביא את האדם למחוזות שאינם ראויים, אלא בעיקר מפני שהדיבור בכך, מציב את האדם בעמדה של התמקדות בחלקים היותר רדודים ובהמיים של האדם - בעולמות של טומאה. ברור שבבניין הבית

---

[1] שבת, ל"ג, ע"א.

של חתן וכלה יש משום קדושה, הרי כך אומר החתן לכלה הנכנסת לחופה: "הרי את מקודשת"! כל השאלה הינה אפוא אם דיבורים בנושאים שהצניעות יפה להם הם דבר נכון.

לאחרונה נתקלתי בתופעה של מוסדות חינוך ומחנכים דתיים שמנסים לעסוק "על השולחן" בעניינים שהצניעות יפה להם, כביכול מתוך עולם הקודש, על ידי לימוד פתוח של סוגיות תלמודיות באולפנות לבנות. מסתבר שהבנות שנחשפו לסוגיות אלו פשוט יוצאות מדעתן. אלי הגיע מקרה, בו אחת הבנות פשוט לא יכלה לעמוד בכך, התקשתה להקשיב לזה בשיעור ויצאה מהשיעור כשאזניה אדומות, והלכה לאבא שלה שילמד הוא אותה מה שהיא לא יכלה ללמוד בשיעור. כשהאבא ראה במה המדובר, תגובתו היתה: "מצטער, נושאים אלו אינני לומד עם הבת שלי!".

האידיאולוגיה המתפתחת, לעסוק בעניינים אלו שהצניעות יפה להם בראש חוצות, יש בה משום התמוטטות של חוש הצניעות, וחשיפה בוטה של המקומות הכי עדינים. חוברת למוסדות חינוך שעוסקת במסכת הנלמדת, ומלקטת את כל הנושאים שהצניעות יפה להם מתוך המסכת - וזה מה שנותנים בכיתה בדרך כלל גברים שמלמדים באולפנות - זה בעיני קטסטרופה לבריאות הנפש! הניסיון לומר שהפתרון הוא לדבר על זה, להסביר את זה, הוא ניסיון לא נכון, לא נבון, ולא מקצועי, לא בקודש - ולהבדיל אלפי הבדלות - גם לא בחול!

אצל בנות זה חמור יותר כשהדמויות המלמדות הם גברים, וגם מפני שאין מדובר בתלמידות שלומדות את כל המסכת ופוגשות בין היתר גם נושאים אלו. אבל לדעתי גם אצל הבנים לשים פוקוס, להוציא חוברות ולכתוב מאמרים, במיקוד על הסוגיות הללו, זו טעות.

בחלק מקהילות ישראל בעבר דילגו על סוגיות כאלה בכלל, ולא הרחיבו בהם, ולכל היותר נגעו בבעיות הלכתיות דרושות. מספרים שתלמיד אחד שאל את רבו למה לא מדברים על זה, והוא אמר לו: "גם על זה לא מדברים!". נכון, היום אין אנו נמצאים במצב המוסרי והרוחני בו היו שרויות קהילות ישראל.

ה. דע את האויב

במהדורה הקודמת של ספר זה - "כתנות אור" - היה האינטרנט בחיתוליו; העורכים השתמשו בדיסקטים, ורצו ממקום למקום כדי להעביר מידע. כיום הדבר נשמע מגוחך; ניתן להעביר את כל הספר וסרטים נלווים בניד מקש. העולם השתנה מאז דרמטית!

אבל האינטרנט הביא מאז לנזקים כה כבדים, שמחייבים אותנו להתייחס למצב כשעת חירום. האם מחובתנו - כמחנכים ומטפלים להתייחס למצב זה? בוודאי! אלא שעלינו לדעת היטב מה, כמה, ואיך נכון להגיד, ועוד יותר - מה נכון לא להגיד! ביחס ל"איך" - ההתייחסות בסיטואציה הקיימת, צריכה להיות הרבה יותר חדה וברורה, לפעמים קצת בוטה; ואשתדל להלן להבהיר כאן את דברי.

אני יודע היטב שלא כולם ברמה של תלמידי ישיבה. שיחותי מכוונות לכולם; כן, גם לנוער הנמצא בצד היותר ליברלי-לייטי של המפה החברתית-דתית. בשיחה עם בני הנוער אינני מדבר כלל על הצורך בסינון ברשת. הם לא זקוקים לי בשביל זה. יתר על כן, הצוות החינוכי והרבנים אולי מבינים היטב - הילכתית - שהנוער משחק באש, אבל הנוער מבין זאת אינטואיטיבית, לא פחות (ואולי אף יותר). הוא יודע היטב שהוא נמצא במקום שהאויב חדר לתודעה, להתנהלות. לפיכך, כשאני משוחח איתם על כך, אינני מתכוון לטשטש או לערפל; אני מדבר במפורש על "אויב" - על טומאה שחודרת לתוך מחנותינו; ואת האויב יש לסמן על הכוונת; לא לתת לו להתחמק. אתאר בפניכם שיחה אופיינית:

חבר"ה כמותכם (לא אומר להם: "אתם"...), נניח לצורך הדיון שלכולם יש סמארטפון בלי סינון.

כמה אחוזים נופלים?

שאלה זו אני מציג בפני התלמידים ובנוכחות הצוות החינוכי - מורים, רבנים, ראש הישיבה - כולם. הם כולם שומעים את השאלה, וגם את התשובות.

לרוב זה מתחיל בין 60-80 אחוז.

הרוב אומרים: 80.

ואני שואל אם יש עוד דעות;

ולעיתים - גם בלי לשאול פתאום אחד אומר לי מספר יותר גבוה...

ואז אני פונה אליהם פחות או יותר בדברים הבאים:

חבר"ה, אם הייתה מגיפה משתוללת, שריפה משתוללת, האם אתם הייתם יושבים בשקט?

אז דעו לכם יש כאן שריפה!!!

כל ילד שני בכיתה א', וכל ילד בכיתה ה' - על פי מומחי משרד החינוך (ואני מספר להם את הסיפור עם שר החינוך) - מחזיק בכיס שלו את בית הבושת הגדול והמטורף בהיסטוריה!

לאף מלך, לאף שודד, לאף לא אחד מכל רשעי עולם בהיסטוריה שאתם מכירים, לא היה לו מה שיש כמעט לכל ילד היום בכיס - את בית הבושת הגדול המטורף, האנונימי, החינמי, הזמין ביותר בהיסטוריה!

ואני מסביר להם מה המשמעות של המושגים הללו: "אנונימי", "חינמי", "זמין" - מילים שהינן קריטיות להבנת הסיטואציה. ואז אני פונה אליהם ואומר להם:

אתם הרי רוצים ללכת לסיירות, לא?

ואיפה אתם בקדושה?!

הרי הכל בוער מסביב, אש שריפה, איפה אנחנו!?

מה הרפיסות הזו?!

נכון, השיח כולל מילים בוטות. אבל במצבים של פיקוח נפש, כמו תאונת דרכים, ר"ל, לא מתייחסים בהכרח בעדינות ובאותם כללים שבזמן רגיעה.

ו. מחוייבות להלכה

גם באולפנות בהן נושא הלבוש תופש מקום מרכזי בשיח על הצניעות, הטעות השכיחה היא להקדיש את רוב האנרגיה בטיפול באורך החצאית. האם הבנות צריכות אולי סמינר על צניעות? האמינו לו שגם זה לא! קחו בבקשה אולפנה לייטית, ותבקשו מהבנות לעשות עבודה נושאת פרסים על הנושא "למה צריך צניעות?". האמינו לי, הן יכתבו מצויין! אותנטי! חלקן הגדול יודעות בדיוק מה צניעות עושה או לא עושה! הן לא זקוקות לספרים לשם כך. בנות שהולכות לא צנוע, בייחוד אלה שפוגשות בחורים, יודעות בדרך כלל בדיוק מה הן עושות! יש להם את כל הדילמות של המעשה הזה, הן שואלות אם להגזים או לא להגזים, וחושבות לעצמן איך יסתכלו עליהן. אחוז גבוה מאד מהן יודע בדיוק מדוע הן מרימות בס"מ אחד את החצאית. הבעיה האמיתית איננה בשאלות הללו. ושום הרצאות - מעניינות ומרשימות ככל שיהיו - על חשיבות הצניעות, ועד כמה היא מרוממת את האישיות, אינם הפתרון העיקרי.

הבעיה השורשית היא העדר מחוייבות להלכה!

כיצד אם כך נוכל לטפל בחוסר או העדר מחוייבות להלכה?

לפני שאנסה לענות לכם על שאלה זו, ברצוני לספר לכם על תלמיד מוכשר מאד שהביא לי חוברת שבה הוא כתב על איסור נגיעה. הוא בקש ממני שאקרא אותה ואחווה דעתי. אמרתי לו: ידידי האהוב, אם אקח לידי את החוברת, אני מתכוון לומר לך את מה שאני חושב, ואינני בטוח שאכן תרצה לשמוע מה שיש לי להגיד; שמא תפנה לרבנים אחרים שיאותו לתת הסכמה למה שכתבת. אבל הוא עמד על כך שאקרא. קראתי.

ואמרתי לו כדברים הבאים:

אתה מוכשר, ואכן כתבת דברים נפלאים; חוץ מדבר אחד;

כל מה שכתבת, אינו סיבה לאיסור נגיעה, ואת הסיבה האמיתית לאיסור הנגיעה לא כתבת!

כתבת בכשרון רב על מה זה מגע; כתבת בצורה מדהימה על הקשר בין איש ואשה; התייחסת אפילו לשאלה מה זה נאמנות, מה זה הפרת נאמנות. איזה יכולות!

אבל כל זה אינו הסיבה לאיסור נגיעה. מאיפה אני יודע? מפני שילד בן אחת עשרה בבני ברק, שאין לו שום מידע מכל מה שכתבת, שומר נגיעה, ואם קרה שאיזה אשה ברחוב נגעה בו במקרה, יקפוץ כנשוך נחש, מבלי שידע דבר וחצי דבר מכל מה שכתבת. ולעומת זאת גוי עדין נפש שיקרא את דבריך ואף יתפעל מאד מהאיכויות והאצילות שבהם, לא יסיק מכך שהוא אמור לשמור נגיעה. יתר על כן, גם אם הוא ישאל רב האם הוא אמור להתחיל לשמור נגיעה? יאמרו לו שזו חובה ליהודים בלבד.

ז. תורה והלכה מתוך כיסופים, רטט וחרדת קודש

כששאלו אותי באולפנה אחת "אז מה עושים, מחר בבוקר, כאשר רוב הבנות לא לבושות על פי ההלכה?" אמרתי להן תשובה דומה לזו שנתתי לאותו נער: אינני בטוח שאתן מוכנות נפשית לקבל את מה שאני מתכונן לומר לכן. אבל אם כן, הכל צריך להתחיל מחדר המורות; לא בגלל שהן לא לבושות על פי הלכה; כולן היו לבושות על פי הלכה, לגמרי! אבל, אמרתי, אנחנו לא עסוקים די הצורך בלחנך לעיקר, לחנך לרטט הזה שהוא הוא ליבת היהדות; לחרדת הקודש של קבלת תורה מסיני; של "נעשה ונשמע". אין כוונתי למעמד הר סיני במובן של החובה ההלכתית לבדה. "הר סיני" כחובה, ככפייה, כחיוב לעצמו, ערום מנשמת התורה וממתיקות הדבקות הא-לוקית; לא מְדֻבֶּר לדור; אלא "הר סיני" כמקום שאני ניצב לפניו ברטט של קדושה. אני מעדיף את המושג "מדינת כיסופים" על פני "מדינת הלכה"! זה הדם שזורם לי בעורקים, זו התנועה שמזיזה לי את השרירים, זו האחריות שלי. אם מישהו לוקח מתוכי את זה, אני מת, ואם הוא נותן לי עוד מזה, אני מרבה חיים! מחנכת שאת זה לא מצליחה להעביר, אז גם אם היא תמדוד את מספר הסנטימטרים של החצאית, היא תתקל בבעיה קשה. לכן, קודם כל, הצוות כצוות הוא זה שצריך לעבור מהפכה; הוא זה שצריך להפנים שמה שהוא באמת רוצה להנחיל לדור הבא, זה את אותו הרטט של האדם הניצב במעמד הר סיני, של קבלת תורה, שהוא כמקבל שכינה בפני הבית, ושהוא כופף קומתו בפני אביי ורבא, ובפני מרן ה"בית יוסף"!

עד כמה הדבר חשוב?

אדגים זאת בדוגמה. הגיע לידי מידע על שני בתי ספר דתיים; ניתן לקטלג את שניהם כמייצגים את הצד הליברלי של החברה הדתית. בשניהם יש כיתות בנים ובנות, בחלקן נפרדות ובחלקן מעורבות. אולם למרות שיש בשניהם פחות או יותר אותה אוכלוסיה, התוצאות מבחינה דתית הינן שונות לחלוטין. ומדוע? מפני שבראש אחד המוסדות עמדה דמות שיש לה את אותו רטט עליו דיברנו! אם כך, הדבר הינו בר השגה; אלא שצריכים לגבש קבוצות של מורים, של רבנים וגורמים נוספים, שיהיו מחוייבים למהפך מעין זה, שיחפשו כיצד להבעיר ולהדליק את אש הקודש, את מתיקות הדבקות, את העונג העליון שגנוז בכל מצווה. אני בטוח שאם מחפשים את זה מוצאים את זה.

הרבה סטטיסטיקות התפרסמו בקשר לבעיית הנשירה מהחינוך הדתי לגווניו. מתוכן אציין את זו שטיפלה ברמת הנשירה בכל גווני הקשת; היא עוסקת ברמת הנשירה מתוך כל 1000 איש בכל אחת מהקבוצות הבאות: מתוך חסידים - 20 נושרים; ליטאים - 30; ספרדים - 85; חרדים-לאומיים - 210; מרכז הציונות דתית - 310; דתיים ליברלים - 510. לענייננו מעניין דווקא היחס שבין שתי הקבוצות הראשונות: הנשירה אצל הליטאים גבוהה ב-50% יותר מזו של החסידים. מה יש לחסידים שאין לליטאים, למרות שהם יוצאים לעבודה 6 שנים קודם בממוצע, בגילאי ה-20, ואם כך, הם הרבה יותר חשופים! האינטואיציה שלי היא - ואין לי ראיות לכך - שלימוד התורה אצל החסידים אינו תהליך חשיבה בלבד, ובוודאי לא אידיאל של חשיבה ביקורתית שעומדת מעל כל הערכים, אלא מהלך של "יניקה" של דברי התורה, של קדושה, של אור א-לוקי עליון; כשהרבי אמר דברי תורה, אתה יונק מדבריו, ואם יש קושיא מאיזו גמרא, צריך ללמוד ביתר עמקות את הגמרא. לעומת זאת, כשראש ישיבה ליטאי מלמד משהו בשיעור, התלמידים מנסים למצוא בכל דרך קושיות ונקודות תורפה בסברתו. אלו שני מוקדים מנוגדים במידה לא מבוטלת, לקישור וחיבור ל"מעבירי השמועה". יחס סטטיסטי זה, מאשר את מה שאמרנו לעיל ביחס לחשיבות הגישה של התלמיד לעולמה של תורה.

שאלנו כיצד אם כך נוכל לטפל בחוסר או העדר מחוייבות להלכה? התשובה היא שקשה עד בלתי אפשרי לחנך למחוייבות להלכה, מבלי שקיימים הכיסופים לה. האם אפשרי לחנך לכך? התשובה היא - כפי שציינו לעיל - שלשם כך צריכים לגבש קבוצות של מורים, רבנים ועוד, שיהיו מחוייבים למהפך מעין זה, שיחפשו כל דרך כיצד להבעיר ולהדליק את אש הקודש. אני בטוח שאם מחפשים את זה ניתן יהיה למצא את זה. על משקל הקורונה הסובבת אותנו בימים אלו, אוכל לספר לכם, שאבי לימד אותי שדבקות - זו מחלה מדבקת; לך לאנשים "דבוקים", ואז הרבה מאותו "נגיף" יתפזר מסביבך ותשאף אותו.

עם זאת, אין די ברטט של קדושה, מפני שכשהאש מלחכת סביב, היא עלולה לפגוע בכל אחד. לפיכך הורדת הזמינות של הגישה לתכנים לא ראויים ברשת, היא קריטית. נכון שתכנים לא ראויים קיימים לא רק באינטרנט, אלא גם ברחוב ובאוטובוס, אבל כאשר מחזיקים מכשיר שבלחיצת מקש אחת עלולים להחשף לעולם מלא טומאה, הזמינות הבלתי נתפסת, היא זו שעלולה להכשיל.

ח. מילות סיום

אסיים בנימה אישית. יש לי ילד שהיו לו קשיי למידה רציניים. בגיל 26-27 הוא גמר מסכת בפעם ראשונה ! פעם ראשונה גמר מסכת בחיים. הוא עשה מסיבה כמו שמישהו אחר מסיים ש״ס, עם סעודה ענקית, עם חברים ומשפחה. הייתי בלא מעט סיומי ש״ס, ואף פעם לא התרגשתי ככה. נכון, זה גם הבן שלי, אבל זה לא היה דומה לאף אחד מסיומי הש״ס אותם הכרתי. הרבה לבבות נפתחו שם לרווחה, הרבה דמעות זרמו בחיל, ולא רק של האבא המאושר... מדוע? כי הכיסופים שלו לגמור מסכת, היו יוצאי דופן, הם היו ממש בבחינת גן העדן שלו, מה שעליו הוא חולם וכוסף במעמקי הלב, ובשבילו היה מוכן להתגבר על כל הקשיים שבעולם.